

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه خوارزمی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته تاریخ - ایران اسلامی

عنوان:

ساختار شهری ایران از ورود اسلام تا قرن سوم هجری

استاد راهنما

دکتر حسین مفتخری

استاد مشاور

دکتر صالح پرگاری

دانشجو

مسعود محمودزاده

دی 1391

تقدیم

پدر و مادر و دایه میرزا محمد

تقدیر و تشکر

بی شک، زبان در قدردانی از زحمات چندین ساله پدر و مادر بزرگوارم که با مهر و محبتشان به من راستی و درستی را آموخته‌اند، ناتوان خواهد بود. به هر جهت قدردانی از این بزرگواران کوچکترین هدیه‌ای است که تقدیمشان می‌دارم. همچنین بر خود لازم می‌دانم که از تمامی اساتید و دوستان خوبم به خاطر همدلی و همیاری که در طول مدت این تحقیق با من داشته‌اند صمیمانه تشکر و قدردانی نمایم، به ویژه از اساتید بزرگوار راهنما و مشاورم جناب آقایان دکتر مفتخری و دکتر پرگاری، بسیار سپاسگزارم.

چکیده

در ایران شهرنشینی از دوره‌ی حکومت ایلام آغاز شده و سپس با تشکیل دولت ماد شهر از ساختاری منسجم‌تر برخوردار می‌شود. در دوره‌ی ماد شهرها بیشتر متأثر از ضابطه‌ی دفاعی بودند اما با روی کار آمدن امپراطوری هخامنشی، شهرها از حالت دفاعی درآمده و بیشتر به صورت شهرهای بازرگانی ظاهر می‌شوند، گستردگی و وسعت شاهنشاهی هخامنشی راه‌ها و شهرهای ارتباطی بسیاری را طلب می‌کرد به همین دلیل بیشتر شهرهای این دوره، شهرهایی بازرگانی و ارتباطی بودند، شهرسازی این دوره از تاریخ ایران، به سبک شهرسازی پارسی معروف است که با حمله‌ی اسکندر به پایان می‌رسد. پس از آن شاهد پیدایش شهرهای پارسی - هلنی هستیم که در ایران، شهرهایی به شیوه‌ی دولت - شهرهای یونانی به وجود آوردند اما با روی کار آمدن اشکانیان شهرهای ایرانی به تدریج دچار تغییر گردیدند و شهرها سبک پارسی - هلنی خود را از دست دادند. با به قدرت رسیدن ساسانیان شهرها در ابتدا دنباله‌رو سبک شهری دوره‌ی اشکانی بودند اما با گذشت زمان شهرها متحول شدند. در این دوره شهرها شامل سه قسمت اصلی بودند، کهندژ، شار میانی و شار بیرونی و با توجه به ساختار طبقاتی جامعه‌ی ساسانی که به صورت کاستی بود هر طبقه در محل مخصوصی از شهر جای می‌گرفت. با ورود اسلام به ایران، و با توجه به این که اسلام جهان‌بینی مبتنی بر برابری و برادری داشت، این ساختار دچار تحول شد و شهر از حالت کاستی دوره‌ی ساسانی خارج شد. در همین زمان بسیاری از مساجد جایگزین آتشکده‌ها شدند این مساجد یا از تغییر شکل آتشکده‌ها به وجود آمدند یا بر روی آتشکده‌های ویران شده ساخته شدند. شهر این دوره شامل کهندژ، شارسران و ربض یا حومه‌ی شهر می‌شد. ربض که در نتیجه‌ی رشد اقتصاد و بازرگانی و پیشرفت صنایع به وجود آمده بود، در دوره‌ی اسلامی به یکی از مهمترین قسمت‌های شهر ایرانی - اسلامی تبدیل شد.

واژگان کلیدی: ساختار شهری، آتشکده، مسجد، ربض، کهندژ، شارسران، بازار.

فهرست مطالب

کلیات تحقیق

- 1- مقدمه 1
- 2- بیان مسئله 2
- 3- سؤالات تحقیق 3
- 3-1- سؤالات اصلی 3
- 3-2- سؤالات فرعی 3
- 4- فرضیات تحقیق 4
- 4-1- فرضیات اصلی 4
- 4-2- فرضیات فرعی 4
- 5- اهداف تحقیق 5
- 6- روش تحقیق 5
- 7- اهمیت و ضرورت تحقیق 5
- 8- پیشینه‌ی تحقیق 6
- 9- بررسی منابع و مأخذ 10

بخش اول: ساختار شهری در دوره‌ی ساسانی

- 1- مقدمه 17
- 2- مفهوم شهر 17
- 3- شهرهای اساطیری 20
- 4- شهرهای واقعی 21
- 5- نقش فرهنگ و باورها و اعتقادات در پیدایش شهرهای ایران 21
- 6- حیات شهری و تکوین ساختار آن در ایران 24
- 7- الگوهای فضایی - کالبدی شهرهای ایران در دوره‌ی باستان 27
- 7-1- دوره‌ی اول 27
- 7-2- دوره‌ی دوم 29
- 7-3- دوره‌ی سوم 31
- 8- زمینه‌های پیدایش شهر در دوره‌ی ساسانی 36
- 8-1- عامل تجارت و بازرگانی 36
- 8-2- عامل دفاعی - نظامی 39
- 8-3- عامل اداری - سیاسی 42
- 8-4- عامل مذهب و باورهای دینی 43

45 5-8- عامل اسکان‌سرا و توقف‌گاهی
46 9- ساختار کالبدی شهر در دوره‌ی ساسانی
46 1-9 شکل شهر
48 2-9 دژ حکومتی
48 3-9 شار میانی
49 4-9 شار بیرونی
49 5-9 بازار
51 6-9 میدان
52 7-9 آبرسانی داخل شهر
52 10- ساختار کالبدی شهر به تبع ساختار طبقاتی و نظام کاستی جامعه‌ی ساسانی
55 11- طبقات اجتماعی در دوره‌ی ساسانی
58 1-11 شهرداران
58 2-11 واسپوهران
59 3-11 وزرگان
59 4-11 آزادان
60 12- اقتصاد و تجارت در دوره‌ی ساسانی
64 13- نقش دولت ساسانی در تجارت و اقتصاد

14- نتیجه گیری بخش اول 65

بخش دوم: ساختار شهری در اسلام

1- مقدمه 68

2- مفهوم شهر اسلامی 68

3- شکل گیری شهرهای اسلامی 73

4- عناصر کالبدی در شهرهای اسلامی 78

1-4- مسجد جامع 80

2-4- مدارس 82

3-4- بازار 83

4-4- محله های شهری 87

5-4- زیارتگاه ها 88

5- عمران شهری و بینش اسلامی 90

6- محیط شهری در اسلام 94

7- عوامل مؤثر در شکل گیری شهر اسلامی 97

1-7- عوامل برون دینی مؤثر در شکل گیری شهر اسلامی 97

2-7- عوامل درون دینی مؤثر در شکل گیری شهر اسلامی 97

- 8- کوفه نمونه‌ی یک شهر اسلامی 102
- 9- تأثیر فرهنگ اسلامی در ساخت شهر 105
- 10- نقش خدا محوری در معماری و شهرسازی اسلامی 110
- 11- نتیجه‌گیری بخش دوم 112

بخش سوم: تداوم و تحول ساختار شهری در ایران دوره‌ی اسلامی

- 1- مقدمه 115
- 2- ورود اعراب به ایران 115
- 3- ساختار زندگی شهری در ایران دوره‌ی اسلامی 120
- 4- جهان‌بینی مبتنی بر برابری (در مقابل نظام کاستی ساسانی) 121
- 5- تأثیر اسلام بر ساختار کالبدی شهرها در ایران 125
- 6- عوامل عمده‌ی شکل‌گیری شهرها در ایران دوره‌ی اسلامی 131
- 7- نقش موقعیت جغرافیایی در پیدایش شهرها در ایران 135
- 8- تقسیمات کشوری 135
- 8-1- دستکرت 135
- 8-2- دیه (ده) 137
- 8-3- تسوج (تسوگ) 139

140 (روستاق - روستاک)
143 عناصر کالبدی در شهرهای ایران قرون نخستین اسلامی
143 1-9 دژ حکومتی
143 2-9 شار میانی
144 3-9 شار بیرونی
145 4-9 بازار
148 5-9 میدان
150 6-9 حمام‌های عمومی
152 7-9 محله‌های مسکونی
154 8-9 مساجد و مدارس
158 9-9 مقابر
159 10- شهر در ایران باستان و دوره‌ی اسلامی
162 11- روابط متقابل شهر و روستا در ایران دوره‌ی اسلامی
166 12- نتیجه‌گیری بخش سوم
167 13- نتیجه‌گیری کلی پژوهش
173 فهرست منابع و مأخذ

کلیات تحقیق

1- مقدمه

شهرسازی و شهرنشینی یکی از مهمترین نمادهای تمدن‌های بشری محسوب می‌شود. در ایران نیز شهرنشینی دارای سابقه‌ای طولانی است و از هزاره‌ی سوم قبل از میلاد در بسیاری از مناطق مختلف فلات ایران تمدن‌های شهری وجود داشته‌اند. در سرزمین ایران از زمان شکل‌گیری حکومت ایلام، شهرنشینی نمود پررنگ‌تری می‌یابد، شهرنشینی در این دوره تحت تأثیر فرهنگ شهرنشینی سرزمین بین‌النهرین بود. با تشکیل حکومت ماد نیز شهرنشینی روال توسعه‌ی خود را به صورت تدریجی طی کرد و با ساخته شدن شهر اکباتان توسط دیاکو شهرنشینی ساختار منظمی پیدا کرد. تفکر حاکم بر ساختار شهری این دوره تفکری دفاعی - نظامی بوده است. اما با این وجود شهرهای این دوره نیز تا حدی تحت تأثیر ساختار شهرهای بین‌النهرین و به ویژه آشور بودند. اما با روی کار آمدن شاهنشاهی هخامنشی در ایران شهرنشینی به تدریج رنگ و بوی ایرانی به خود می‌گیرد. با احداث شبکه‌ی گسترده‌ای از شهرها در قلمروی شاهنشاهی هخامنشی، تفکر دفاعی - نظامی جای خود را به تفکر بازرگانی و اداری می‌دهد. در این دوره شیوه‌ی شهرسازی خاصی به نام سبک پارسی به وجود می‌آید که ساختار شهرهای ایران را متناسب با فرهنگ و جهان‌بینی ایرانی شکل می‌دهد اما با سقوط دولت هخامنشی و روی کار آمدن سلسله‌ی سلوکی و ایجاد تعداد زیادی شهر در ایران به شیوه‌ی دولت - شهرهای یونانی، ساختار شهری ایران نیز در این دوره تحت تأثیر ساختار شهرهای هلنی قرار گرفت و سبک شهرسازی جدیدی به نام سبک پارسی - هلنی به وجود آمد. با تشکیل دولت اشکانی شیوه‌ی پارسی - هلنی در شهرسازی اوایل دولت اشکانی کماکان برقرار بود اما با گذشت زمان و افزایش طول عمر دولت اشکانی این شیوه کم‌کم جای خود را به سبک پارتی داد که در این سبک، شهرها را به شکل دایره‌ای می‌ساختند تا دفاع از آنها در برابر حملات آسان‌تر باشد. با تأسیس دولت ساسانی توسط اردشیر بابکان و رسمی شدن مذهب زرتشتی در ایران و ادغام دین و سیاست در یکدیگر شیوه‌ی شهرسازی نیز به کلی دگرگون شد و فرهنگ و جهان‌بینی زرتشتی، شیوه‌ی حاکم بر ساختار شهری این دوره شد، همچنین با رشد تجارت و بازرگانی در قلمرو دولت ساسانی شهرهای زیادی با اهداف تجاری ایجاد شدند بسیاری از شهرها نیز با هدف اداری و مالیاتی یا کاروانی تأسیس شدند. شیوه‌ی شهرسازی

ساسانی تا سقوط این دولت به دست مسلمانان و کمی بعد از آن نیز ادامه یافت. با فتح کامل ایران فرهنگ و جهان‌بینی اسلامی جایگزین آیین زرتشتی شد و از این به بعد شهرهای ایران، شکل و ساختاری اسلامی به خود گرفتند در بسیاری از شهرها مساجد جایگزین آتشکده‌ها شدند و ساختار اجتماعی جامعه‌ی ایران از حالت کاستی بیرون آمد و تفکر توحیدی و برابری انسان‌ها با یکدیگر، فرهنگ غالب در جامعه گردید، شهرها نیز که تابع فرهنگ و تفکر و نگرش جامعه هستند، ساختاری اسلامی پیدا کردند و با قرارگیری مسجد در قلب شهر و بازارها در امتداد مسجد و شکل‌گیری محله‌ها که اغلب بر اساس مشترکات مذهبی یا قومی شکل می‌گرفت، مدارس که در ابتدا در داخل مساجد قرار داشتند، به مرور زمان از مساجد مستقل شدند و حمام‌ها که در دوره‌ی ساسانی به دلیل اعتقادات مذهبی وجود نداشتند، شکل گرفتند. به طور کلی در این دوره شهر ایرانی با حفظ فرهنگ ایرانی، شکلی ایرانی-اسلامی به خود گرفت.

2- بیان مسئله

شهر یکی از کهن‌ترین و مهم‌ترین نهادهای بشری است. از زمان پیدایش نخستین شهرها تاکنون، پیشرفت و انحطاط تمدن‌ها رابطه‌ی نزدیکی با پیشرفت و زوال شهرها داشته است. در ایران نیز شهرنشینی دارای سابقه‌ای طولانی است اما در دوره‌ی اشکانی و ساسانی شکل مشخص‌تری به خود گرفت. منابع تاریخی نشان می‌دهند که نخستین پادشاهان ساسانی از بنیان‌گذاران بزرگ شهرها بوده‌اند، با استقرار کامل دولت ساسانی این دولت به بازسازی سازمان اجتماعی-اقتصادی جامعه پرداخت. در این دوره تجارت خارجی و نقش واسطه‌ای ایران بین تجارت شرق و غرب، باعث رونق اقتصادی دولت ساسانی شده بود که این رونق اقتصادی در پیشرفت شهرها نقش مؤثری داشت. علاوه بر عامل اقتصادی، عوامل دیگری مانند عوامل مذهبی، اداری-سیاسی و نظامی باعث شکل‌گیری و یا رونق شهرها شده بود. در این دوره بر خلاف دوره‌ی پارتی شهرها زیر تسلط کامل دولت مرکزی و پادشاه قرار گرفتند بدین ترتیب، نظام متمرکز حکومت و سازمان شهری با یکدیگر همبستگی سیاسی و اقتصادی پیدا کردند. همچنین بین دین و سیاست نیز همبستگی زیادی برقرار بود. اساس و بنیان ایدئولوژی دولت ساسانی، حفظ و احیای سنت‌های ملی و مذهبی و اتکاء بر آیین زرتشتی بود که در این دوره دین رسمی کشور شده بود. شهرسازی در این دوره کم و بیش یکسان بود

از لحاظ مذهبی ساسانیان بر آن بودند که جهان چهار بخش دارد و شهرها باید طوری ساخته شوند که در راستای چهار جهت اصلی عالم باشند، از لحاظ اجتماعی نیز جامعه به چهار طبقه‌ی اصلی تقسیم شده بود که نوعی نظام کاستی در سازمان اجتماعی دولت ساسانی برقرار کرده بود، ساختار شهرهای ساسانی نیز بر حسب همین طبقات شکل گرفته بود به طوری که هر یک از طبقات با توجه به اهمیت و جایگاه تعیین شده‌ی خود، در محل مشخصی از شهر استقرار یافته بودند. با فروپاشی دولت ساسانی به دست مسلمانان، اسلام که جهان‌بینی جدیدی مبتنی بر برابری و برادری انسان‌ها ارائه می‌داد، ساختار کاستی طبقات ساسانی را از بین برد و در نتیجه ساختار و شکل شهرهای ساسانی نیز تحت تأثیر این فرآیند، تغییراتی پیدا کرد. با ورود اسلام به شهرها و تغییر مذهب جامعه از آیین زرتشتی به دین اسلام، قدرت سیاسی و سلسله مراتب اجتماعی شهرها نیز تغییر پیدا کرد، در نتیجه‌ی این تغییرات ساختار و شکل شهرها نیز متحول شد به گونه‌ای که مساجد جایگزین آتشکده‌ها شدند، کهندژ و دیوارهای آن به انضمام دیوارهای شارسن که طبقات ممتاز جامعه را از دیگر طبقات جدا کرده بود، فروریخت و باعث آبادان شدن حومه‌ی شهر یا به اصطلاح جدید (ربض) گردید. با توجه به مواردی که عنوان شد، پژوهش حاضر بر آن است که تغییرات ساختاری و کالبدی شهرهای ایران قبل از اسلام و بعد از اسلام را مورد بررسی قرار دهد.

3- سؤالات تحقیق

3-1- سؤال اصلی

1- با ورود اسلام به ایران و تغییر مذهب ایرانیان، ساختار شهری ایران با چه تحولاتی روبه‌رو شد؟

3-2- سؤالات فرعی

1- در آستانه‌ی ورود اسلام به ایران، در اواخر عهد ساسانی ساختار شهری دارای چه ویژگی‌هایی بود؟

2- نقش ایدئولوژی و جهان‌بینی دین اسلام در ساختار شهری سرزمین‌های اسلامی چگونه بود؟

3- نقش دین اسلام در تداوم و تحول ساختار شهری ایران بعد از اسلام چگونه بوده است؟

4- فرضیات تحقیق

4-1- فرضیه اصلی

1- با ورود اسلام به ایران، بسیاری از ساختارهای سیاسی و اجتماعی دولت ساسانی از هم فروپاشید و به دنبال آن ساختار شهری ایران متناسب با ایدئولوژی و جهان‌بینی اسلامی دچار تحول شد.

4-2- فرضیات فرعی

1- در دوره‌ی ساسانی متأثر از تعالیم زرتشتی جامعه به چهار طبقه تقسیم می‌شد که بین آنها نظام کاستی برقرار بود و فضای کالبدی شهر بر اساس اهمیت جایگاه طبقات اجتماعی بود.

2- جهان‌بینی اسلامی که مبتنی بر آزادی و برابری بود منجر به تغییر ساختار و کالبد شهرهای اسلامی شد. بر این اساس مسجد در مرکز شهرها قرار می‌گرفت و بازار و دیگر اجزای کالبدی شهرهای اسلامی در پیرامون آن قرار می‌گرفتند.

3- با ورود اسلام، علی‌رغم تداوم شهرسازی در ایران، جهان‌بینی اسلامی که بر آزادی و برابری مبتنی بود، ساختار شهری ساسانی را که بر اساس نظام کاستی و جایگاه طبقات اجتماعی استوار بود دچار تحول و دگرگونی کرد.

5- اهداف تحقیق

بررسی ساختار شهری ایران در دو دوره‌ی مختلف تاریخی با دو جهان‌بینی متفاوت و بررسی تأثیر ساختار شهر اسلامی بر ساختار شهر ساسانی از اهداف این پژوهش می‌باشد.

6- روش تحقیق

با توجه به ماهیت تاریخی این پژوهش می‌بایستی روش پژوهش را بر اساس روش تحقیق تاریخی قرار دهیم که مطالب را پس از گردآوری و توصیف و نوشتن مورد تجزیه و تحلیل تاریخی قرار دهیم، که به این ترتیب می‌بایستی مراحل زیر را طی کنیم:

1- جمع‌آوری مطالب، گردآوری داده‌ها و اطلاعات تاریخی.

2- طبقه‌بندی و تنظیم اولیه‌ی داده‌ها.

3- استخراج اولیه‌ی مطالب تاریخی.

4- نقد و بررسی یافته‌های تاریخی.

5- نگارش و تنظیم مطالب نهایی و بررسی شده.

6- تجزیه و تحلیل و تبیین یافته‌های تاریخی.

7- تدوین و نگارش نهایی تحقیق.

7- اهمیت و ضرورت تحقیق

با توجه به این که سده‌های نخستین ایران اسلامی بسیار تاریک و مبهم است و کمبود منابع تاریخی در این دوره هر پژوهش و بررسی تاریخی را با مشکل روبه‌رو می‌کند و بررسی ساختار شهری که در بیشتر منابع تاریخی اشاره‌ی بسیار کمی به آن شده است، بسیار حائز اهمیت می‌باشد، موضوعی که بیانگر فرهنگ، اعتقادات، رسوم و جهان‌بینی هر ملتی است. نظر به این که تحقیقات کمی در این دوره صورت گرفته است و

بسیاری از زوایای این دوره هنوز مورد بررسی قرار نگرفته‌اند، لذا پژوهش درباره‌ی ساختار شهری در این دوره بسیار حائز اهمیت است. این دوره که با تغییر مذهب مردم ایران از دین زرتشتی به دین اسلام همراه است، به طور کامل ساختارهای اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و مذهبی جامعه‌ی ایرانی را متحول کرد، توجه به این تحولات و بررسی آنها می‌تواند بسیاری از گوشه‌های تاریک این دوره را روشن کند و زمینه را برای پژوهش‌های بعدی فراهم سازد.

8- پیشینه‌ی تحقیق

در مورد شهرسازی و شهرنشینی در ایران، تحقیقات و پژوهش‌های زیادی صورت گرفته است که بیشتر این پژوهش‌ها به صورتی کلی و با دیدگاه‌های متفاوت به شهرنشینی و شهرسازی در دوره‌های مختلف تاریخ ایران پرداخته‌اند از جمله‌ی این پژوهش‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- کتاب از شار تا شهر دکتر محسن حبیبی:

این کتاب یکی از مهمترین کتاب‌های شهرنشینی در ایران می‌باشد که نویسنده آن را در سه فصل تدوین کرده است. فصل اول این کتاب در مورد شهرنشینی، شهرگرایی و شهرسازی قبل از اسلام می‌باشد که شامل سه مرحله می‌شود مرحله‌ی اول شکل‌گیری و پیدایش پدیده‌ی شهر از دوره‌ی ماد تا هخامنشی را شامل می‌شود. مرحله‌ی دوم نیز در مورد پیدایش شهرهای جدید و سازماندهی شبکه‌ی شهری است که شامل بنیان‌گذاری شهر - دولت‌های یونانی در ایران عهد سلوکی و همچنین پیدایش سبک جدید شهرسازی پارسی - هلنی است. مرحله‌ی سوم دگرگونی کالبدی دولت - شهرهای پارسی - هلنی و تکامل شهرنشینی در دوره‌ی پارتی و انتقال این شیوه‌ی شهرسازی به دوره‌ی ساسانی را در برمی‌گیرد. فصل دوم کتاب نیز در مورد شهرنشینی و شهرسازی در دوران اسلامی است که به بررسی مشخصه‌های شهر در دوره‌ی اسلامی مانند مسجد، بازار و محله، شهرنشینی از ورود اسلام به ایران تا سده‌های سیزدهم و چهاردهم و بررسی انواع سبک‌های شهرسازی در دوره‌های میانه و متأخر ایران دوره‌ی اسلامی پرداخته است. فصل سوم کتاب هم در ارتباط با شهرنشینی و شهرسازی در دوران معاصر است که در آن به شهرنشینی در دوره‌ی قاجار و دگرگونی

آن در دوره‌ی پهلوی پرداخته است. این کتاب با وجود اهمیت آن، مطالب را به صورت کلی بیان کرده و بسیاری از مطالب آن به طور کامل شرح داده نشده‌اند

کتاب مقدمه‌ای بر تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران نوشته‌ی حسین سلطان‌زاده

این کتاب شامل پنج فصل و دو پیوست است. فصل اول این کتاب در مورد شهرنشینی و شهرسازی در ایران باستان است که در آن به بررسی روند تحولات اجتماعی - اقتصادی و توسعه‌ی شهرنشینی، ساخت اجتماعی جامعه‌ی ایران، عوامل مؤثر در شکل‌گیری شهرها، عناصر تشکیل دهنده‌ی کالبد شهری، پرداخته شده است. فصل دوم آن در مورد شهر و شهرنشینی در ایران پس از اسلام است که از ورود اسلام تا اواخر دوره‌ی پهلوی را در بر می‌گیرد. در این فصل تحولات اقتصادی و سیاسی، وضعیت عمومی شهرها، هجوم مغولان و تحولات شهرسازی در این دوره، مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. فصل سوم کتاب که در مورد برخی از ویژگی‌های شهر و شهرنشینی در ایران پس از اسلام است که نحوه‌ی اداره‌ی شهرها، عوامل اداره‌کننده‌ی شهرها مانند حاکم، داروغه، قضات، محتسب، قواعد و مقررات شهری، خصوصیات و رابطه‌ی شهر با روستا را مورد بررسی قرار داده است. فصل چهارم این کتاب نیز در مورد عناصر و اجزای اصلی شهر شامل مسجد، بازار، مدارس، میدان، ارگ و حصارها و باروهای شهر می‌باشد. فصل پنجم نیز در مورد برخی از ویژگی‌های کالبدی شهر مانند ساخت شهری، بافت شهر و سیمای کالبدی شهر می‌باشد. کتاب مطالب فراوانی در مورد شهرسازی دارد اما با توجه به محدودهی زمانی این پژوهش تنها بخشی از کتاب قابل استفاده می‌باشد.

شهرنشینی در خاورمیانه وینسنت فرانسس کاستللو ترجمه‌ی پرویز پیران و عبدالعلی رضایی:

این کتاب در هفت فصل تدوین شده است که فصل اول آن محیط طبیعی، شرایط جغرافیایی، اقتصادی، فرهنگی و بررسی ساختار اجتماعی جامعه در خاورمیانه را شامل می‌شود. فصل دوم آن نیز به بررسی توسعه‌ی شهر در دوران معاصر پرداخته است که شامل عوامل رشد شهری، اندازه، شکل و توسعه‌ی اقتصادی شهرها و مهاجرت به شهرها و بررسی علت آنها می‌شود. فصول دیگر این کتاب نیز به بررسی سازگاری اجتماعی در شهر، قشربندی اجتماعی، شکل و ساختار شهری، می‌پردازد در این کتاب به شیوه‌ی شهرسازی در برخی از شهرهای ایران از جمله کرمان و کاشان و سابقه‌ی شهرنشینی در آنها پرداخته شده است. با

توجه به این که این کتاب بیشتر در مورد شهرنشینی در خاورمیانه‌ی معاصر می‌باشد اما در آن به سابقه‌ی شهرنشینی در برخی شهرهای خاورمیانه و ایران اشاره شده است.

کتاب شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان تالیف بانو نینا ویکتورینا پیگولوسکایا

این کتاب از برجسته‌ترین آثاری است که از سوی ایران‌شناسان شوروی درباره‌ی شهرهای غرب ایران در عصر اشکانیان و ساسانیان نوشته شده است. این تحقیق از نظر بررسی شهرهای ایران و مقایسه‌ی اوضاع اقتصادی و اجتماعی عصر ملوک‌الطوایفی پارتیان و دوران وحدت ایران در روزگار ساسانیان اهمیت به‌سزایی دارد. این مجموعه همچنین در بردارنده‌ی مطالب جالبی در زمینه‌ی تقسیمات ارضی و دولتی ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان است و در مورد اراضی شهری و شاهی سخن می‌گوید. موضوع اصلی این کتاب بررسی اوضاع و احوال شهرهای ایران به ویژه ایران غربی در روزگار پارتیان و ساسانیان است.

این کتاب از شش بخش تشکیل شده است. در فصل اول مؤلف به بررسی شهرهای میان رودان و ایران در عصر هلنیسم و سپس به بررسی شهر کرخ بیت سلوک می‌پردازد. آنگاه از جنگ روم و ایران عصر پارتی برای تسلط بر میان‌رودان سخن می‌گوید و نظام اجتماعی پارت و شهرهای قلمرو آن را مورد بررسی قرار می‌دهد. وی در پایان این بخش به بررسی شهرهای عصر پارتی و ساسانی و مقایسه‌ی نحوه‌ی اداره‌ی آنها می‌پردازد.

بخش دوم کتاب که با عنوان ایران در سده‌های سوم - پنجم میلادی و شهرهای آن آمده است، بر اساس اسناد و مدارک معتبر به بررسی اوضاع و احوال شهرهای ایران پرداخته است. او همچنین در بررسی آثار و نوشته‌های به جا مانده از زبان پهلوی به بررسی سنگ‌نوشته‌های عصر ساسانی نظیر سنگ‌نوشته‌ی کرتیر و کتیبه‌ی بزرگ نرسی پرداخته و اسناد مهمی را معرفی و بازخوانی می‌کند.

در بخش سوم نیز که تحت عناوین، وحدت ایران و شهرهای جدید، سیاست خارجی شاپور اول و تقسیمات ارضی و اداری ایران تدوین شده از شهر و شهرسازی در ایران سخن می‌گوید. مثلاً از شهرهایی یاد می‌کند که شاپور ساسانی ساخته است. در بخش چهارم کتاب نظام اجتماعی و مالکیت ارضی در ایران و پیشرفت مناسبات اجتماعی در ایران عصر پارتی و به ویژه عصر ساسانی، بررسی شده و وضعیت صنعت، خانواده، دستکرت‌ها، کانال‌های آبیاری، اوضاع برخی شهرها، در ایران را مورد بررسی قرار داده است. در بخش پنجم